

דף הנחייה מספר 4

כח ע"א רבי שמעון בר יוחאי הוא' - כט ע"א ביומא דרחמי אמרי להו

בשבוע עמוס זה נסיים את המשנה הראשונה, נלמד את המשנה השנייה ונתחיל את השלישית. מי שלא מספיק את השלישית- לא נורא נמשיך שבוע הבא.

אכילה לפני התפילה

עיקר הדיון נמצא בדברי הגמרא בפרק ראשון:

תלמוד בבלי מסכת ברכות דף י' עמוד ב'

א"ר יוסי בר' חנינא משום ראב"י מאי דכתיב לא תאכלו על הדם לא תאכלו קודם שתתפללו על דמכם. א"ר יוחנן א"ר יוסי בר' חנינא משום ראב"י כל האוכל ושותה ואח"כ מתפלל עליו הכתוב אומר ואותי השלכת אחרי גויך, אל תקרי גויך אלא גאיך, אמר הקב"ה לאחר שנתגאה זה קבל עליו מלכות שמים

מה הטיעון לאיסור אכילה לפני התפילה.

לרלוונטיות הטעם אפשר להסתכל ברא"ש (רבנו אשר) אשר נדפס בסוף המסכת, בדפוס וילנא, בסימן י' (דף ה' עמוד א', במספור החדש שבסוף המסכת).

מה ההקשר המקורי של הפסוק? האם זה משפיע על רמת החיוב? ראו את דבריהם של המאירי ו?

מאירי שם:

האוכל ושותה בשחרית ואח"כ מתפלל אף על פי שמ"מ יצא ידי תפלה עון גדול הוא ועליו הכתוב אומר ואותי השלכת אחר גויך לאחר שהתגאה זה מקבל עליו עול מלכות שמים ודרך סמך הביאו אזהרה על זה לא תאכלו על הדם לא תאכלו קודם שתתפללו על דמכם:

שאלה למעיניים. מה אפשר ללמוד מדברי הרמב"ם בשורש התשיעי, שם הוא מזכיר את האיסור לאכול לפני תפילה כאיסור מהתורה, שלא נמנה כמצווה מסיבות שוליות?

השורשים לרמב"ם, הם הסבריו של הרמב"ם בהקדמה לספר המצוות, אילו ציונים צריכים להיכלל במניין המצוות, ואילו ציונים אינם צריכים להימנות. השורשים מודפסים בתחילת ספר המצוות לרמב"ם.

האם איסור זה אמור להיות רק בתפילת שחרית, או גם בשאר התפילות? מה היחס בין שתי הסוגיות בהקשר זה? האם איסור זה כולל רק אכילה, או עוד פעולות, איזה סוגי אכילה האיסור אמור לכלול?

המבי"ט מוסיף נקודת ראייה מעניינת על הסוגיה:

ר' משה מטרני, בית א-להים, שער התפילה, פרק י"ג: * ר' משה מטראני, אשר חי בצפת במאה ה-16. כתב חיבור בשם 'בית א-להים' אשר חלק ניכר ממנו עונסק בתפילה התפלה בתענית היא מועילה הרבה, גם כי תהיה תפלה קודם אכילה, כי כל תפלת שחרית הוא בתענית (ברכות י') שאסור לו לאדם לאכול קודם שיתפלל, עכ"ז בהיות התענית מקובל מאתמול גם התפלה קרובה להיות מקובלת, כמו שנאמר לדניאל (דניאל יו"ד) אל תירא דניאל כי מן היום הראשון אשר נתת את לבך להבין ולהתענות לפני אלהיך נשמעו דבריך ואני באתי בדבריך. נראה כי מעת הכנעת לבו של אדם לפני האל ית' וקבלת תעניתו דבריו נשמעים.

אפשר להוסיף שני פירושים חסידיים לאיסור זה. מה החידוש של שני פירושים אלה?

ר' נתן מברסלב, ליקוטי הלכות, הלכות תפילה, הלכה ג' אות ו'.

ועל - כן אסור לאכל קדם התפלה משום לא תאכלו על הדם, כי עקר האכילה והפרנסה היא רק בבחינת מתנת חנם, כמו שאומרים, "הזן את העולם כלו בטובו בחן ובחסד וברחמים הוא נותן לחם לכל בשר כי לעולם חסדו וכו'". כי עקר האכילה והפרנסה היא רק מארץ ישראל כידוע. ועל - כן צריכין להזכיר ארץ ישראל בברכת המזון, כמו שכתוב, "ואכלת ושבעת וברכת את ה' אלקיך על הארץ הטבה וכו'". כי עקר הפרנסה מארץ ישראל ועקר קדשת ארץ ישראל היא מבחינת עשרה מאמרות, בחינת חסד חנם הנ"ל. ועל - כן צריכין להמשיך האכילה והפרנסה רק בבחינת מתנת חנם, בבחינת ארץ ישראל כנ"ל. ועל - כן צריכין לאכל עם דרך ארץ. כי רב הלכות דרך ארץ הם רק בענין סעדה, כי האכילה היא רק בבחינת דרך ארץ הנ"ל שקדם לתורה עשרים וששה דורות שהיה מתקים העולם בחסדו כמובא במאמר הנ"ל עין שם שזהו בחינת דרך לארץ ישראל, עין שם, שמשם עקר האכילה כנ"ל. ועל - כן צריכין לתן מלחמו לדל כדי להמשיך בחינת מתנת חנם בשעת האכילה על - ידי שחונן את העני מסעדתו. וזה בחינת נטילת ידים קדם האכילה בחינת (תהלים קלד) שאו ידיכם קדש וברכו וכו'. כדי לגלות הארת הידים שהם כ"ח פרקין בחינת כח מעשה בראשית שזה בחינת עשרה מאמרות הנ"ל שהם בחינת חסד חנם כנ"ל, בחינת הדרך לארץ ישראל שמשם עקר המזון והאכילה וכו"ל. ועל - כן אסור לאכל קדם התפלה, כי דיקא על - ידי התפלה ממשיכין בחינת החסד חנם כנ"ל. שמשם עקר המזון דקדשה שנמשך מארץ ישראל מבחינת חסד חנם וכו' וכו"ל. וזהו שאמרו רבותינו זכרונם לברכה (ברכות י) שהאוכל קדם התפלה עובר משום לא תאכלו על הדם, שהוא בחינת גבורות. כי אז נמשך חס ושלום האכילה בבחינת תקף הגבורות שהם בחינת דם, ואכילה כזו אסורה לנו, כי אנו צריכין להמשיך המזון רק מבחינת ארץ ישראל, שהוא בחינת חסד חנם, שהוא בחינת התורה הנעלמת בכל דבר. נמצא שהחיות שמקבלין על - ידי המאכל שמחיה ומקים הגוף מקבלין מהתורה ממש בבחינת (תהלים מ) ותורתך בתוך מעי. מאחר שהמאכל נמשך מבחינת חסד חנם בחינת ארץ ישראל וכו' כנ"ל. אבל כשאוכל חס ושלום קדם התפלה קדם שזכה לגלות בחינת החסד חנם, ואזי אינו ממשיך המאכל מבחינת חסד חנם, ואזי אין מקבל החיות מבחינת התורה הנעלמת שם שמשם עקר החיות, כי הם חיינו כנ"ל ועל חיות שמקבלין מאכילה כזו נאמר רשעים בחייהם קרויים מתים (ברכות יח). כי אין זה חיות כלל כי עקר החיות הוא רק מהתורה כנ"ל. ועל אכילה כזו נאמר (דברים ח) פן תאכל ושבעת ורם לבבך... ושכחת את ה' אלקיך. כי שוכח את ה' חס ושלום מאחר שאינו ממשיך בשעת אכילה מתנת חנם שהוא בחינת החיות אלקות, דהינו התורה הנעלמת שמלבש בהמאכל כנ"ל. וזהו (שם), וזכרת את ה' כו' כי הוא הנתן לך כח לעשות חיל. 'כח' דיקא בחינת כח מעשה בראשית שהוא בחינת חסד חנם. שזה צריכין לזכר בשעת האכילה כדי להמשיך החיות שמקבלין מהמאכל מהתורה הנעלמת שם שהוא בחינת כח מעשה בראשית, בחינת חסד חנם כנ"ל. ועל - כן אסור לאכל עד אחר התפלה, שאז ממשיכין חסד חנם וכו' כנ"ל:

שפת אמת, פרשת ויקרא, שנת תרנ"ח

בפסוק אשר יעשה אותם האדם וחי בהם. דכתיב וייצר כו' את האדם עפר. וזה נפש בהמיות ואח"כ ויפח באפיו נ"ח ויהי האדם לנפש חי' שהוא כלי להמשיך החיות ובכח המצות יכול להמשיך החיות ואז נק' אדם. כי הדם הוא הנפש. לכן דרשו חז"ל לא תאכלו על הדם קודם שתתפללו על דמכם. כי הא' מאדם היא המשכת החיות מרוח ונשמה על הדם להיות נקרא אדם. חי פי' בתוס' גבי כוס של ברכה חי פי' שלם. כי השלמת האדם ע"י המצות. וחי בהם שמשלים ע"י צורת האדם. איתא בזוה"ק קוב"ה סתים וגלי' וכן התורה וכן ישראל. וע"י המצות נמשך התגלות אור תורה במעשה המצוה. לכן כתי' אשר יעשה אותם האדם שאדם משלים המצוה בעשי'. וכמו כן ע"י המצוה נגלה פנימיות נשמת האדם ברמ"ח אברים שבו. ועמ"ש לקמן בפ' קדושים:

תפילת בית המדרש

- על מה מכוונת תפילתו של ר' נחוניא בן הקנה? השוו בין התפילה אשר מובאת במשנה ובין התפילה כפי שהיא מובאת בדברי הברייתא שבגמרא.
מה מטרתה של תפילה זו? ראו את הדברים השונים המובאים על ידי ר' יחיאל מיכל הלוי אפשטיין:

ערוך השלחן, אורח חיים, סימן ק"י

אות ט"ז: איתא בגמרא בכניסתו לבהמ"ד אומר יהי רצון... כלומר שהם ישמחו כשיחזרוני מן הטעות וכן אני בהם. וביציאתו אומר מודה אני... ועכשיו לא נהגו בזה. ונראה משום דעכשיו הלומדים בבית המדרש אינם מורים הוראות, והרב המורה יושב בביתו.
והאר"י ז"ל היה אומרה בכל בוקר והיה אומר כי ה' יתן חכמה מפיו דעת ותבונה, גל עיני ואביטה נפלאות מתורתך.

התלמוד הירושלמי כאן, נותן מרחב נוסף של דעות בנוגע לתפילה אשר אדם אומר בכניסתו וביציאתו מבית המדרש.

בכניסתו מהו אומר יהי רצון מלפניך ה' אלהי ואלהי אבותי שלא אקפיד כנגד חברי ולא חברי יקפידו כנגדי שלא נטמא את הטהור ולא נטהר את הטמא שלא נאסור את המותר ולא נתיר את האסור ונמצאתי מתבייש לעולם הזה ולעולם הבא וביציאתו מהו אומר מודה אני לפניך ה' אלהי ואלהי אבותי שנתת חלקי מיושבי בית המדרש ובתי כנסיות ולא נתת חלקי בבתי תרסיות ובבתי קרקסיות שאני עמל והן עמלים אני שוקד והן שוקדים אני עמל לירש גן עדן והן עמלים לבאר שחת שנאמר כי לא תעזוב נפשי לשאול לא תתן חסידך לראות שחת רבי פדת בשם רבי יעקב בר אידי ר"א היה מתפלל שלש תפילות לאחר תפילתו מהו אומר יהי רצון מלפניך ה' אלהי ואלהי אבותי שלא תעלה שנאתינו על לב אדם ולא שנאת אדם תעלה על לבינו ולא תעלה קנאתינו על לב אדם ולא קנאת אדם תעלה על לבינו ותהא תורתך מלאכתנו כל ימי חיינו ויהיו דברינו תחנונים לפניך ר' חייא בר אבא מוסיף ותייחד לבבינו ליראה את שמך ותרחקנו מכל מה ששנאת ותקרבנו לכל מה שאהבת ותעשה עמנו צדקה למען שמך דבית ר' ינאי אמרין הנוער משנתו צריך לומר ברוך אתה ה' מחיה המתים רבונא חטאתי לך יהי רצון מלפניך ה' אלהי שתתן לי לב טוב חלק טוב יצר טוב חבר טוב שם טוב עין טובה ונפש טוב ונפש שפלה ורוח נמוכה אל יתחלל שמך בנו ואל תעשינו שיחה בפי כל הבריות ואל תהי אחריתנו להכרית ולא תקווננו למפח נפש ואל תצריכנו לידי מתנת בשר ודם ואל תמסור מזונותינו בידי בשר ודם שמתנתם מעוטה וחרפתם מרובה ותן חלקנו בתורתך עם עושי רצונך בנה ביתך היכלך עירך ומקדשך במהרה בימינו רבי חייא בר ווא מצלי יהי רצון מלפניך ה' אלהינו ואלהי אבותינו שתתן בלבינו לעשות תשובה שלימה לפניך שלא נבוש מאבותינו לעולם הבא רבי יודן בי רבי ישמעאל קבע ליה לאמוריה דיימר בתר פרשתיה כן ר' תנחום בר איסבלוסטיקא מצלי ויהי רצון מלפניך ה' אלהי ואלהי אבותי שתשבור ותשבית עולו של יצר הרע מלבינו שכך בראתנו לעשות רצונך ואנו חייבים לעשות רצונך את חפץ ואנו חפצים ומי מעכב שאור שבעיסה גלוי וידוע לפניך שאין בנו כח לעמוד בו אלא יר"מ ה' אלהי ואלהי אבותי שתשביתו מעלינו ותכניעוהו ונעשה רצונך כרצוננו בלבב שלם ר' יוחנן הוה מצלי יהי רצון מלפניך ה' אלהי ואלהי אבותי שתשכן בפוריינו אהבה ואחוה שלום ורעות ותצליח סופינו אחרית ותקוה ותרבה גבולנו בתלמידים ונשיש בחלקינו בג"ע ותקנינו לב טוב וחבר טוב ונשכים ונמצא ייחול לבבינו ותבא לפניך קורת נפשינו לטובה: וביציאתי אני נותן הודייה על חלקי: אמר רבי אבון לאל שחלק לי דיעה ומעשה טוב:

- מה ההקשר של התפילות הנוספות אשר מובאות בירושלמי?
שאלה למעיניים ראו היכן ממוקמת התפילה שבמשנה ברמב"ם ובשלחן ערוך.

את ספרו 'תפארת ישראל' פותח המהר"ל מפראג בדיון בקישור בין התפילה ובין לימוד התורה

מהר"ל מפראג, תפארת ישראל, הקדמה

וזאת התורה אשר שם משה לפני בני ישראל (דברים ה') הכתוב הזה רוצה לומר, כי התורה חפץ מונח כל

הרוצה לזכות בה יזכה בה, ולכך לא אמר שם לבני ישראל רק לפני בני ישראל, כמו דבר המונח לפני כל הרוצה לזכות זוכה בה. ולא יאמר האדם כי התורה לא נתנה רק לגדולי החכמים שהם רחוקים מן הטעות, אבל התורה נתנה לכל, ולא יאמר גם כן אולי אשגה בתורה. ודבר זה פירשו במדרש (שה"ש רבה רפ"ב) הביאני אל בית היין ודגלו עלי אהבה רבי יונה אמר שני חברים העוסקים בהלכה זה אומר בית אב של הלכה וזה אינו אומר בית אב של הלכה אומר הקב"ה ודגלו עלי אהבה אמר רב אחא עם הארץ שקורא לאהבה איבה כגון ואהבת ואיבת אמר הקב"ה ודגלו עלי אהבה, ע"כ. פי' בית אב של הלכה שרש הלכה וטעמה. ומפני זה נראה כי הברכה על למוד התורה לעסוק בדברי תורה, ואין מברכין ללמוד תורה. ועם שיש לפרש שלכך אנו מברכין לעסוק בדברי תורה, מפני שהברכה הזאת היא ברכת המצות שחייב לברך על כל מצות עשה, ואין מצות עשה רק בדבר שיש בו מעשה שהרי נקרא מצות עשה שחייב לעשות, ולכך יש לברך לעסוק דהיינו למוד תורה במעשה, וזה כאשר הוא מוציא הדבור זה נקרא עסק בתורה שהדבור נחשב מעשה, אבל למוד נקרא הבנת הדבר מה שלמד ואין הברכה רק על מעשה המצוה, ואם למד בעיון לבד אין לו לברך לעסוק בדברי תורה שזה נאמר על המעשה. אמנם נראה לומר כמו שאמרנו, כי לכך מברכין לעסוק בדברי תורה, כי ללמוד תורה לא שייך רק על מי שלמד תורה ומכיון ההלכה לאמתתה שבזה שייך למוד תורה, אבל מי שאינו מכין ההלכה על אמיתתה אין זה למוד, לכך מברכין לעסוק בדברי תורה, בין שהוא מכין ההלכה או שאינו מכין ההלכה, רק שיכין ללמוד האמת אע"ג ששגג. הרי כי למוד התורה לעצמו נקל מאד ואין צריך לחוש לשום דבר. אמנם לשום דברי תורה לפני זולתו הוא קשה מב' פנים, האחד כי אם אינו. מכין ההלכה להאיר עיני זולתו בדבר אמת למה לה כי תכלית מה שיכין המניח דברי תורה לפני זולתו להחכים אותו בדברי אמת ויושר, ודרך האמת רחוק משימצא ומכל שכן בדורות האלו שאבדה חכמה מבני אדם, השני אף אם הוא מכין ההלכה מי יודע אם יהיו לרצון אמרי פיו לזולתו, ואם לא יהיו לרצון עדיין לא הועיל דבר, ואין ספק כי כל פעולה אשר רחוק שיגיע הפועל אל תכלית כוונתו, אין ראוי שיפעל אותה פעולה שלא יהיה פעולתו לריק ולבטלה. והדבר הזה אשר אמרנו אף בדורות השלמים היה צריך לאדם זירוז יתירה שלא יהיה נכשל בזה. בפ' ד' דברכות (כ"ח ע"ב) בכניסתו לב"ה מתפלל י"ר שלא אנשל בדבר הלכה ולא אומר על טהור טמא וישמחו בי חברי ולא יכשלו חברי בדבר הלכה ואשמח בהם ע"כ. הרי שאף בת"ח גדול לב האדם נוטה לשמוח כאשר ימצא בדברי זולתו חסרון, כי כל אדם בטבעו ששמח בשלימות אשר יש לו על זולתו ולכך מתפלל שלא ילך אחר טבעו וישמח כשחברו נכשל בדבר הלכה והוא אינו נכשל. ועם כי יש לפרש ההפך מה שאמר וישמחו חברי בי, תפלה שישמחו חבריו בו כאשר לא יכשל הוא בדבר הלכה, אין המאמר סובל זה, שעדיין לא אמר שיאמר דבר הלכה, רק שאמר בדרך שלילה שלא אנשל בדבר הלכה, ואולי לא יאמר דבר הלכה כלל כי לא כל אדם יאמר דבר הלכה בבית המדרש, והיה לו לומר יהי רצון שאומר על טהור טהור ועל טמא טמא וישמחו חברי בי, ופירוש רש"י ז"ל יוכיח.

מנעו בנכם מן ההגיון

בדורות שונים ובמקומות שונים התפרש מושג זה באופנים שונים. מלבד המקורות כאן, אפשר לעיין במקורות הרבים אשר מובאים בשני המאמרים למטה.

- ראו את פירושו של רש"י למושג 'הגיון'.

יעקב ישראל בן צבי אמדן, שאילת יעב"ץ, חלק

א', סימן מ"א

אגיד לך את אשר עמדי, כי הנה ערכת לפני ענייך כי שוטטת בארץ אחר החכמים איה ואיזה מקום בינה. וי"ל פירכא אעיקרא דדינא מי התיר לך להניח מקומות שיש בהם ק"ק מישראל, ולהיות גולה שלא למקום תורה, להושיבה עגונה.

מגן אבות לרשב"ץ [ר' שמעון בן צמח דוראן]*

ומה שאמרו בברכות [כח:] [בפרק תפלת השחר מנעו בניכם מן ההגיון אינו חכמת א"ל מנט"ק** כי רש"י ז"ל פירש, הגיון - שיחה בטלה
 *רשב"ץ עסק במתמטיקה ועל פי הקדמת המהדיר לפירושו 'מגן אבות'.
 ** פירושו קצת המפרשים, 'מנעו בניכם מן ההגיון' בחכמה שקוראים

למנוע שארה ועונה, להכניס צרה במקום הגבירה העדינה, בני מי הירשך לעמוד במדרשיהם וללמוד נימוסייהם. ללכת אחרי ההבל והשגיון, לבלות זמן במלאכת ההגיון. שהיא מלאכה שאינה צריכה לגופה, ולא נשתמשו בה אבותינו ורז"ל כלל. ולפי פשוטו של דבר נראה שכיוונו לזה במ"ש ומנעו בניכם מן ההגיון, ולא תראה לחכם מחכמי האמת שאיבד זמנו בה. אך הרמב"ם ז"ל הוא לבדו מצינו שהעמיק עיונו בה הפליא עצה הגדיל תושיה בספרו המורה *גרמניה מאה 18.

בערבי, 'מנטייה', והערלים קורין אותה, 'דיאליטיקאי', בשם אחד מחלקיה; ואני נמשכתי אחרי המפרשים לקראה 'מלאכת ההגיון (פירוש המילות הזרות, על מלות הגיון לרמב"ם).

ר' יצחק אבוהב, * מנרת המאור, רס"ז

וגם שאמרו "מנעו בניכם מן ההגיון", אולי לזה היתה כונתם שאמרו בניכם, רצונם לומר, כשהם קטנים, ועל כן לא אמרו "עצמכם", שלא היו מונעים רבותינו לשום אדם מלידע בכל החכמות בהיותם בעיניהם דבר גדול, כמו שאמרו על רבן יוחנן בן זכאי, שלא הניח דבר גדול ודבר קטן; דבר גדול מעשה מרכבה, דבר קטן היות דאביי ורבא: *ספרד מאה 14.

פירוש שונה לחלוטין אפשר לראות אצל ר' יאיר חיים בכרך:

שו"ת חוות יאיר סימן קכד

וכן בשינוי שאר אותיות השימוש בנקודתיהן וכן בכללי דגש ורפי בג"ד כפ"ת. וכן בשוא"ין מ"ש בם דאל"כ ה"ז בור בברכו בציבור על הס"ת או לפני התיבה ברכו בשוא נחה דצ"ל נעה כי באתה אחר תנועה גדולה. אמנם לידע כל סעיפים וסעיפי סעיפים והיוצאים מן הכללים אין לבלות הזמן בהם כי ידיעתם רבית המבוכה ומעט התועלת ויש שפרשו על זה מ"ש ריב"ז מנעו בניכם מן ההגיון] * גרמניה, מאה 17.

להרחבה אפשר לראות מאמרים אשר עוסקים בנושא:

- ש' ליברמן, יוניים ויונות בארץ ישראל, ירושלים תשמ"ד, עמוד 227. (מנתח בעיקר את המושג כפי שהוא מופיע במקורו)
- מ' ברויאר, "מנעו בניכם מן ההגיון", מכתם לדוד – ספר זכרון הרב דוד אוקס, רמת-גן תשל"ח, עמ' 242-261 [מ' ברויאר, אסיף מפרי העט והדעת (ירושלים תשנ"ט), עמ' 237-259].
- אביעזר הכהן, מהו ללמוד חכמה יונית.
- מה מקומו של דיון זה בתוך מכלול הדיונים שבגמרא?

ראו את דבריו של המהר"ל מפראג, נתיבות עולם, נתיב העבודה פרק ב':

ובפרק תפלת השחר (שם כ"ח ע"ב) כשחלה ר"א נכנסו תלמידיו לבקרו אמרו רבינו למדנו אורחות חיים ונזכה בהם לחיי עולם הבא אמר להם הזהרו בכבוד חבריכם וכשאתם מתפללים דעו לפני מי אתם מתפללים ומנעו בניכם מן ההגיון והושיבוים בין ברכי תלמידי חכמים ובשביל כך תזכו לחיי עולם הבא עד כאן. מה שאמר הזהרו בכבוד חבריכם דבר זה בארנו למעלה בנתיב התורה גם בפרקים, מאיזה טעם כבוד חבירו הוא שמביא אותו לחיי עולם הבא ושם מבואר היטב. וכן מה שאמר דעו לפני מי אתם מתפללים גם כן מבואר, כי התפלה היא התדבקות בו יתברך כמו שבארנו למעלה כי המשמיע קולו בתפלתו הרי זה מקטני אמנה, והתפלה היא הדרך הישרה שהאדם עולה בה אל השם יתברך כמו שאמר ותפלת ישרים רצונו, בלשון זה נרמז עד היכן מגיע תפלת האדם עד רצון העליון, ולכך בדבר זה זוכה לעולם הבא. ואמר ומנעו בניכם מן ההגיון פירוש דרך בני אדם שמלמדים בניהם מליצה ודבור, ודבר זה נקרא הגיון מלשון הגה, ובערוך ערך הג פירש פתרון פסוק כצורתו ואין בזה רק דבור בלבד, וכמו שאנחנו עושים שלומדים את הנערים רק הגיון ודבור הפסוק, ולכך אמר הושיבוים בין

ברכי תלמידי חכמים ללמד אותם חכמה והוא מביא לחיי עולם הבא כי הוא בכלל מה שאמרו שלשה מנוחלי עולם הבא המגדל בניו לתלמוד תורה וכו' כמו שבארנו למעלה, ומפני שאמר שילמד אותם אורחות חיים הוא הדרך שעולה מלמטה למעלה עד שמגיע למעלת עולם הבא וזה נקרא אורחות חיים לכך זכר אלו שהם אורחות חיים. ואמר כי אם רוצים לעלות באורחות חיים שיתחילו למטה ויעלו למעלה מנעו בניכם מן ההגיון, וזה הוא כמו התחלת האורח לפי שהוא מדבר מן הקטן שמחנכין אותו בראשון, והזהרו בכבוד חבריכם הוא יותר התעלות באורח הזה למעלה שמדבר מן חבירו, ודעו לפני מי אתם מתפללים והזו סוף האורח העולה אל השם יתברך הוא עלתו לגמרי, ולכך הזכיר שלשה דברים אלו שבהם מתעלה האדם אל השם יתברך. ודע שראוי היה לומר קודם שימנעו בניהם מן הגיון שהוא ראשון רק שהתחיל בחבירו מפני שחבירו כגופו ויש להקדים דבר שהוא בגופו, ויש לך להבין כי אלו שלשה דברים הם דרך הסלולה וישרה והוא אורחות עולם הבא לגמרי שעולה אל מעלה העליונה, ודי בזה:

מבנה תפילת שמונה עשרה

הדיון במשנה וסדר המשניות:

- ראו את הניתוח היפה של המשניות במאמר המצורף של הרב יעקב נגן.

דיון בסדר הברכות בתוך תפילת שמונה עשרה מובא בגמרא במסכת מגילה דף י"ז עמוד ב':

תנו רבנן מנין שאומרים אבות שנאמר הבו לה' בני אלים ומנין שאומרים גבורות שנאמר הבו לה' כבוד ועוז ומנין שאומרים קדושות שנאמר הבו לה' כבוד שמו השתחוו לה' בהדרת קדש ומה ראו לומר בינה אחר קדושה שנאמר והקדישו את קדוש יעקב ואת אלהי ישראל יעריצו וסמך ליה וידעו תועי רוח בינה ומה ראו לומר תשובה אחר בינה דכתיב ולבבו יבין ושב ורפא לו אי הכי לימא רפואה בתרה דתשובה לא סלקא דעתך דכתיב וישב אל ה' וירחמהו ואל אלהינו כי ירבה לסלוח ומאי חזית דסמכת אהא סמוך אהא כתב קרא אחרינא הסולח לכל עונוכי הרופא לכל תחלואיכי הגואל משחת חייכי למימרא דגאולה ורפואה בתר סליחה היא והכתיב ושב ורפא לו ההוא לאו רפואה דתחלואים היא אלא רפואה דסליחה היא ומה ראו לומר גאולה בשביעית אמר רבא מתוך שעתידין ליגאל בשביעית לפיכך קבעוה בשביעית והאמר מר בששית קולות בשביעית מלחמות במוצאי שביעית בן דוד בא מלחמה נמי אתחלתא דגאולה היא ומה ראו לומר רפואה בשמינית אמר רבי אחא מתוך שנתנה מילה בשמינית שצריכה רפואה לפיכך קבעוה בשמינית ומה ראו לומר ברכת השנים בתשיעית אמר רבי אלכסנדרו כנגד מפקיעי שערים דכתיב שבור זרוע רשע ודוד כי אמרה בתשיעית אמרה ומה ראו לומר קיבוץ גליות לאחר ברכת השנים דכתיב ואתם הרי ישראל ענפכם תתנו ופריכם תשאו לעמי ישראל כי קרבו לבוא וכיון שנתקבצו גליות נעשה דין ברשעים שנאמר ואשיבה ידי עליך ואצרוף כבור סיגך וכתוב ואשיבה שופטיך כבראשונה וכיון שנעשה דין מן הרשעים כלו הפושעים וכולל זדים עמהם שנאמר ושב ר פושעים וחסאים יחדיו (יכלו) וכיון שכלו הפושעים מתרוממת קרן צדיקים דכתיב וכל קרני רשעים אגדע תרוממנה קרנות צדיק וכולל גירי הצדק עם הצדיקים שנאמר מפני שיבה תקום והדרת פני זקן וסמך ליה וכי יגור אתכם גר והיכן מתרוממת קרנם בירושלים שנאמר שאלו שלום ירושלם ישליו אוהביך וכיון שנבנית ירושלים בא דוד שנאמר אחר ישוב בני ישראל ובקשו את ה' אלהיהם ואת דוד מלכם וכיון שבא דוד באתה תפלה שנאמר והביאותים אל הר קדשי ושמתים בבית תפילתי וכיון שבאת תפלה באת עבודה שנאמר עולותיהם זבחייהם לרצון על מזבחי וכיון שבאת עבודה באתה תודה שנאמר זובח תודה יכבדנני ומה ראו לומר ברכת כהנים אחר הודאה דכתיב וישא אהרן את ידיו אל העם ויברכם וירד מעשות החטאת והעולה והשלמים

- מי שמעוניין להעמיק בנושא זה, יכול להסתכל בקלסר המאמרים בדבריהם של היינמן ופליישר.

ברכת המינים

על דמותו של שמואל הקטן ראה: משנה, מסכת אבות פרק ד' משנה י"ט.

לברכה זו נוסחים רבים. כך כותב עליה הפרופ' משה אלבורגן: [התפילה בישראל עמוד 40]

אין לך ברכה שחלו בנוסחיה חילופין מרובים כל כך כמו שחלו בברכה זו... ספק רק ביותר אם יעלה בידינו אי פעם לשוב ולמצוא את הגירסא הקדמונית שלה.

- מדוע לפי דעתכם בתפילה זו חלו שינויים רבים יותר מלברכות אחרות?

מאמרים על ברכת המינים:

- המחלוקת העיקרית נמצאת בספר של היינמן, פרק ט' עמוד 142, ובמאמר של פליישר- סעיף י"ד.
- בקלסר המאמרים נמצאים מאמרים נוספים על ברכת המינים.

לסיום כך כותב הרב קוק בעולת ראייה על ברכת המינים:

אמר להם רבן גמליאל לחכמים לום יש אדם יודע לתקן ברכת המינים. עמד שמואל הקטן ותקנה" (ברכות כ"ח). כל הברכות של התפלה, שהן מלאות חסד ואהבה, ראוי לתקן כל חכם הראוי למעלה רוממה כזאת, לערוך תפלות קבועות לגוי קדוש ועם חכם ונבון. אבל ברכה זו של התפלה, שבתוכה אצורים דברים של שנאה ומשטמה, והאדם באשר הוא אדם אי-אפשר כלל שלא תמצא בקרב איזו שנאה טבעית לאויבי נפשו ורודפי עמו, צריכה היא לבא דוקא ממי שכולו טהור וקדש לד', שתכונת השנאה הטבעית אין בלבבו כלל, ורק מפני שע"י תקלתם של הרשעים המכשילים מחוסרת ההתגלות של התכלית הכללית, יעתר אל ד' הדוך אותם. בל אם ישאר בלבבו איזה רגש כל-דהו של שנאה מפני ההתנגדות הטבעית, אף שהיא קדש לד' בהתחלתה, מ"מ תגבר בלב להיות ג"כ לשנאה טבעית חוץ משורת הכונה האמתית. על כן עמד שמואל הקטן ותקנה, ורק הוא באמת ראוי לה, כי הוא אשר דרש תמיד בנפול אויבך אל תשמח וגו', והסיר מלבבו כל רגש שנאה גם לשונאי נפשו, והוא כשיתעורר לתקן ברכה למינים לא תמצא בה כי-אם רגשת לב טהור לתכלית הטוב האמתית הכללית. לשנאה האחרת שכחה, והשקיף בה שתיים ושלש שעות" (שם). אנו אומרים תפלתנו ע"פ דעת המיסדים האלהיים, וגם שרגשותיהם גבהו מאד מדרכינו, אנו סומכים על דעתם הרוממה האלהית. אמנם הוא ע"ה, המיסד והמתקן, דרש שתהיה תפלתו נובעת ממעמקי נפשו הקדושה לכל פרטיה. אבל התפלה של הברכה למינים היא צריכה מעמד נפש בזה ונשא מאד, כדי שתבא דוקא מטרת לב קדוש, הדבק באלהים חיים ומכיר שכל בריותיו חביבים לפניו, כי מעשי ידיו כולם, אלא שעם כ"ז יגביר שכלו על הרגשתו וידמה בזה לאדון כל המעשים, שמנהיג עולמו גם במשפט עם הרחמים. ורק בהיות האלהי הלזה מוכשר לזה היתה עליו יד ד' קדשו בקדוש עליונה למען תקן תפלה זו, אבל הצירים הטהורים משתכחים וצריכים לסייעתא דשמיא, ולשנאה האחרת השקיף שתיים שלש שעות עד שמצא בנפשו ת הכשר הקדושה והטהרה הראויה לברכה זו, שנאמרה לפי מלותיה ברוח שנאה, ושתהיה עם כ"ז מלאה רוח אהבה וחסד, ורק קנאת ד' צבאות, בחשקו אל תכלית השלמות, בהגלות כבוד ד', בסור כל מניעה וכל סיג, תעשה זאת.

שבוע 4 - נספח 1

תפילתם של התנאים - בין קבע לזרימה - ברכות פרק ד' משנה ג-ד הרב יעקב נגן

התבוננות במבנה הפרק מעלה את האפשרות שהעורך ניסה באופן שיטתי לאזן בין התפילה הקבועה לתפילה האישית

רבן גמליאל אומר, בכל יום מתפלל אדם שמונה עשרה.
 רבי יהושע אומר, מעין שמונה עשרה.
 רבי עקיבא אומר, אם שגורה תפלתו בפיו יתפלל שמונה עשרה, ואם לאו מעין שמונה עשרה:
 רבי אליעזר אומר, העושה תפלתו קבע, אין תפלתו תחנונים.
 רבי יהושע אומר, המהלך במקום סכנה, מתפלל תפלה קצרה. אומר, הושע השם את עמך את שארית ישראל,
 בכל פרשת העבור יהיו צרכיהם לפניך. ברוך אתה ה' שומע תפלה:

תקנת רבן גמליאל

בפתח משנתנו רבן גמליאל קובע שבכל יום מוטלת על האדם החובה להתפלל אותה תפילה - "שמונה עשרה". יש הסוברים כי לאורך תקופת בית שני לא הייתה התפילה בישראל חובה כלל ולפיכך חידושו של רבן גמליאל אינו רק בייסוד נוסח קבוע אלא גם בעצם קביעת החובה להתפלל.^[1]

רבן גמליאל, נשיא ישראל, מתמודד עם הסכנות שאיימו על עמו בעקבות חורבן המקדש. המקדש היה מרכז לאומי ורוחני כאחד. תקנת רבן גמליאל מציעה פעולה דתית אחידה שתלכד את העם המפורז והמפוזר ותשמש חלופה לקשר הרוחני שהתקיים עם הקב"ה באמצעות עבודת המקדש.

לחיוב האדם בתפילה ו"להקפאת" נוסח התפילה יש גם מחיר - ויתור על הספונטניות של התפילה ועל האינדבידואליות שבה. ואכן, מבין זקני דורו של רבן גמליאל קמו מתנגדים לתקנתו, ובראשם רבי אליעזר הגדול.

עם זה, חשוב לציין שקביעותה של התפילה אינה רק ויתור מכורח המציאות שלאחר החורבן אלא היא ערך רוחני בסיסי העומד בפני עצמו. כנגד אמירתו של רבי אליעזר הגדול "העושה תפלתו קבע אין תפלתו תחנונים" אפשר לומר ש"העושה תפלתו תחנונים אין תפלתו קבע" - היכולת להתמסר ולהתמיד לא רק כשחושקים להתפלל או כשנוח להתפלל היא יסוד חשוב בעבודת ה'. בתלמוד מובאת תפיסה ש"תפילות כנגד תמידין תקנום" (בבלי, ברכות כו ע"ב). מקור חשיבותו ועצמתו של קרבן התמיד נובע, כנרמז בשמו, מהיותו "תמיד". לכן, לשיטת רבן גמליאל, תמידיותן של התפילות שניתקנו כנגד הקרבנות היא חלק מהגדרתן הבסיסית.

במקרא אפשר למצוא תפילה שיכולה לשמש אב טיפוס לצורת התפילה שייסד רבן גמליאל. לפי תפיסתו של דניאל התפילה היא פולחן לקב"ה ויסוד הזמן חיוני בה, ולפיכך הוא מתעקש להתמיד בה שלוש פעמים ביום, גם במחיר סיכון נפשו:

וְדַנְיָאֵל כָּדִי יָדַע דִּי רָשִׁים כְּתָבָא

עַל לְבִיתָהּ וְכִיּוֹן פְּתִיחֹן לָהּ בְּעֵלִיתָהּ נֶגְדַי רְוֹשְׁלָם

וְזָמְנִין תְּלַתָּהּ בְּיוֹמָא הוּא בְּרַךְ עַל בְּרַכּוּהִי וּמְצִלָא

וּמִזְדָא קָדָם אֱלֹהֵהּ

כֹּל קָבֵל דִּי הוּא עֲבַד מִן קִדְמַת דְּנָהּ

[אף על פי שידע דניאל על כתב המלך האוסר תפילה >אולי עדיף לתרגם: האוסר להתפלל, הוא עלה לביתו והמשיך להתפלל כנגד ירושלים ולהודות לה' שלוש פעמים ביום כפי שנהג לעשות קודם לכן]

(דניאל ו', יא)

דניאל נענש על שהפר את צו המלך. המלך השליכו אל גוב האריות אך האמין שבזכות עבודתו התדירה של דניאל ה' יצילו:
 בַּאֲדִין מִלְכָּא אָמַר וְהִיָּתִיו לְדַנְיָאֵל וְרָמּוּ לְגַבְּאֵי דִּי אַרְיֵוֹתָא
 עֵנָה מִלְכָּא וְאָמַר לְדַנְיָאֵל אֲלֶהֱךָ דִּי אֲנִתְּ פִּלְחָ לֵהּ בְּתַדְרִיקָא הוּא יִשְׁזַבְּנָךְ (יצילך).
 (שם ו', יז)

המלך הזכיר לדניאל את הסיבה האמיתית שבשלה הצילו ה' - בזכות התפילה שהוא מתפלל בדרך קבע.

העושה תפילתו קבע אין תפילתו תחנונים

לא מפתיע שכנגד רבן גמליאל קם גיסו דווקא, רבי אליעזר הגדול. רבי אליעזר מייצג את דמותו של האינדיבידואל הנאמן לעמדתו גם במחיר כבד, כפי שעולה מהסיפור המפורסם על אודות "תנורו של עכנאי" (בבלי בבא מציעא נט ע"ב), שם רבי אליעזר העדיף שיחרימו אותו ובלבד שלא להיכנע למרות הרוב שפסק נגדו.
 רבי אליעזר נאמן לתפיסה הלומדת את יסוד התפילה מהאבות, ולא מקרבנות התמיד. [iii] תפיסה זו מדגישה את הפן האישי של התפילה, והוא העומד בבסיס דבריו של רבי אליעזר. ואכן, שני התלמודים מספרים כיצד ביטא רבי אליעזר את עולם התפילה הייחודי שלו. על פי הירושלמי היה רבי אליעזר "מתפלל תפילה חדשה בכל יום" (ירושלמי, ברכות ד, ג [ח ע"א]) ובוודאי שהתחדשות כזו נובעת מהתחדשותה היומית של החוויה האישית של המתפלל. בבבלי מופיע שרבי אליעזר מיישם את גישתו שתפילה אינה צריכה להיות דומה לחברתה גם אצל אחרים:

תנו רבנן: מעשה בתלמיד אחד שירד לפני התיבה בפני רבי אליעזר והיה מאריך יותר מדאי. אמרו לו תלמידיו: רבינו, כמה ארכן הוא זה! - אמר להם: כלום מאריך יותר ממשה רבינו? דכתיב ביה: את ארבעים היום ואת ארבעים הלילה וגו'. שוב מעשה בתלמיד אחד שירד לפני התיבה בפני רבי אליעזר והיה מקצר יותר מדאי. אמרו לו תלמידיו: כמה קצרן הוא זה! אמר להם: כלום מקצר יותר ממשה רבינו? דכתיב: אל נא רפא נא לה.
 (בבלי, ברכות לד ע"א)

לטעמו של רבי אליעזר, אין להתרגש אם החזן מקצר או מאריך, אדרבה - דווקא התפילות החריגות הללו, המותאמות לזמן ולאדם, הן התפילות המעולות, ואותן הוא משווה לתפילת משה רבנו.

התחנונים שבקבע

על מחלוקת רבן גמליאל ורבי אליעזר אפשר לומר "אלו ואלו דברי אלוהים חיים". שורשי התפילה אכן נעוצים גם בקרבנות וגם באבות. אמת ש"העושה תפילתו קבע אין תפילתו תחנונים" ואמת ש"העושה תפילתו תחנונים אין תפילתו קבע". האתגר הגדול הוא למצוא את הדרך לשלב בין שתי אמיתות אלו.

מתברר שבמקור חלק רבי אליעזר הגדול על עצם תקנתו של רבן גמליאל, אולם עורכי המשנה הציגו את דעתו במשנה ד כדעה עצמאית ולא במשנה ג, בסמוך לדעת רבן גמליאל. לפיכך דברי רבי אליעזר אינם באים לחלוק על רבן גמליאל בשאלות מתי להתפלל או מה לומר בתפילה אלא הם דברי הדרכה, כיצד יש להתפלל. כך עולה גם בהסבר הבבלי לשיטתו:

רבי אליעזר אומר: העושה תפלתו קבע וכו' מאי קבע?
 אמר רבי יעקב בר אידי אמר רבי אושעיא: כל שתפלתו דומה עליו כמשוי
 ורבנן אמרי: כל מי שאינו אומרה בלשון תחנונים
 רבה ורב יוסף דאמרי תרויהו: כל שאינו יכול לחדש בה דבר... [iii]
 אביי בר אבין ורבי חנינא בר אבין דאמרי תרויהו: כל שאין מתפלל עם דמדומי חמה...
 (בבלי, ברכות כט ע"ב)

ניכר כי כל שיטות האמוראים שהגמרא מביאה מתייחסות לפרטים העוסקים בדרך התפילה - תחושת המתפלל, סגנונו, התוספות הפרטיות שהוא מוסיף, והסביבה שהוא מתפלל בה. אין כאן שום אמירה המערערת על קביעותה של התפילה. אף שדעתו המקורית של רבי אליעזר לא התקבלה להלכה, ונוסח התפילה ומועדיה נותרו קבועים, הרי שרוח דבריו ודאגתו מפני סכנותיה של תפילת הקבע השפיעו מאוד:

יתפלל דרך תחנונים כרש המבקש בפתח ובנחת ושלא תראה עליו כמשאומבקש ליפטר ממנה (שולחן ערוך, אורח חיים סימן צח סעיף ג)

בין שני הרים - מעין שמונה עשרה

כפי שראינו עד כה, ייצגו שני גדולי עולם, רבן גמליאל נשיא ישראל ורבי אליעזר הגדול, שני קטבים של עולם התפילה - תפילת חובה בנוסח קבוע ותפילה זורמת וספונטנית. בתווך ישנה דעתו של רבי יהושע, שכפי שנראה בהמשך הציע שלוש דרכים לאזן בין דעות חבריו.

במשנה ג גם רבי יהושע וגם רבי עקיבא מעלים את האפשרות של תפילה מעין שמונה עשרה. לדעתו של רבי עקיבא ברור שהתפילה המועדפת היא תפילת שמונה עשרה בנוסח המלא שלה, ואילו תפילת מעין שמונה עשרה מיועדת רק לאדם שאינו מסוגל להתפלל את הנוסח המלא. לעומתו, לדעת רבי יהושע תפילת מעין שמונה עשרה עדיפה לכל אדם.

מהי תפילת "מעין שמונה עשרה"? משמעות המילה "מעין" אינה "קיצור", אלא "מעניין", כמו שרואים במקומות אחרים במשנה "מברך על הטובה מעין הרעה ועל הרעה מעין הטובה" (ברכות ט, ג) או "עשה מלאכות הרבה מעין מלאכה אחת" (שבת ז, א). [iv] לפיכך אפשר לומר שתפילת "מעין שמונה עשרה" סוללת את דרך האמצע בוויכוח על נוסח התפילה - מצד אחד נשמרת המסגרת של שמונה עשרה ברכות המכוונות את האדם לנושאים שיש להתפלל עליהם, ומצד אחר האדם משוחרר מנוסח קבוע, והוא חופשי לבטא כל אחד מהנושאים בדרכו האישית. [v] בכך זכה רבי יהושע למצוא את קו האמצע ולעצב תפילה שהיא גם "קבע" (בנושאים) וגם "תחנונים" (בתוכנה המיוחד ובסגנונה).

אמנם להלכה נפסק שלכתחילה אדם צריך להתפלל את נוסח "שמונה עשרה" המלא, אבל כשם שדעת רבי אליעזר נדחתה להלכה אך רוח תפיסתו התקבלה, כך נשתמרה בהלכה גישתו של רבי יהושע וניתנה האפשרות להתפלל להוסיף בכל ברכה מעין הברכה:

אמר רב יהודה בריה דרב שמואל בר שילת משמיה דרב, אע"פ שאמרו: שואל אדם צרכיו בשומע תפלה, אבל אם בא לומר בסוף כל ברכה וברכה מעין כל ברכה וברכה - אומר.
(בבלי, עבודה זרה ח ע"א)

אם רצה להוסיף בכל ברכה מהאמצעית, מעין הברכה, מוסיף. כיצד, היה לו חולה מבקש עליו רחמים בברכת רפאנו, היה צריך פרנסה, מבקש עליה בברכת השנים.
(שולחן ערוך, אורח חיים סימן קיט סעיף א)

תפילה אישית

רבי יהושע מציע דרך נוספת לאזן בין שני פניה של התפילה, בין הקבוע לבין הזורם:
רבי יהושע אומר, המהלך במקום סכנה, מתפלל תפלה קצרה. אומר, הושע השם את עמך את שארית ישראל, בכל פרשת העבור יהיו צרכיהם לפניך. ברוך אתה ה' שומע תפלה.
(ברכות ד, ד)

מחד גיסא נוסח התפילה אכן קבוע, אך מאידך גיסא היא נאמרת רק כאשר היא מתאימה למציאות, "המהלך במקום סכנה".

מעניין לשים לב כי באותו פרק העוסק ביחס שבין התפילה האישית לתפילה הממוסדת מופיעה גם תפילה ייחודית המותאמת לאדם מסוים דווקא:

רבי נחוניא בן הקנה היה מתפלל בכניסתו לבית המדרש וביציאתו תפלה קצרה.
אמר לו, מה מקום לתפלה זו.

אמר להם, בכניסתי אני מתפלל שלא תארע תקלה על ידי, וביציאתי אני נותן הודיה על חלקי.
(ברכות ד, ב)

תפילת רבי נחוניה בן הקנה, העוסקת בבית המדרש ובלימוד התורה, נובעת מתפיסת עולמו של רבי נחוניה הרואה בתורה את המפתח לכול, כפי שניכר מדבריו בפרקי אבות: [vi]

רבי נחוניא בן הקנה אומר, כל המקבל עליו על תורה, מעבירין ממנו על מלכות ועל דרך ארץ. וכל הפורק ממנו על תורה, נותנין עליו על מלכות ועל דרך ארץ.

(אבות ג, ה)

את השאלה שהפנו חכמים לרבי נחוניא, "מה מקום לתפילה זו", אפשר להפנות גם כלפי עורך הפרק ששם משנה זו כחיץ בין משנה א, הקובעת את זמני תפילת "שמונה עשרה", לבין משנה ג, הדנה בעצם החיוב להתפלל "שמונה עשרה". אולם התבוננות במבנה הפרק מעלה את האפשרות ששיבוצה של משנת רבי נחוניא בן הקנה אינה זרה לפרק. נראה לי שעורך הפרק ניסה באופן שיטתי לאזן בין התפילה הקבועה לבין התפילה האישית. וכך מתבטא מתח זה:

משנה א	"שמונה עשרה"	קביעת זמני תפילה
משנה ב	תפילה אישית	נחוניא בן הקנה (תפילה על לימוד בבית המדרש)
משנה ג	שמונה עשרה	חיוב להתפלל כל יום
משנה ד	תפילה אישית	רבי אליעזר ("העושה תפילתו קבע אין תפילתו תחנונים"), רבי יהושע (תפילה בשעת הסכנה)

אם כן, המבנה הסירוגי של הפרק מעמיד את התפילות האישיות במקביל לתפילות הקבועות ובכך עורך הפרק מראה את עושרו של עולם התפילה, שיש בו יסוד ממוסד וקבוע ויסוד אינדיבידואלי וספונטני גם יחד.

זמן תפילת ערבית

במשנה ג ראינו את רבי יהושע מתעמת עם רבן גמליאל בשאלת הנוסח הקבוע ומציע את תפילת "מעין שמונה עשרה". רבי יהושע חולק על רבן גמליאל גם בשאלת החיוב להתפלל שלוש פעמים ביום. אף שהוא ככל הנראה מסכים שאדם חייב להתפלל שחרית ומנחה, הוא סובר שעדיין ישנה תפילה המותנית ברצון האדם, ולדעתו תפילת ערבית היא תפילת רשות (בבלי, ברכות כז ע"ב). תגובתו החריפה של רבן גמליאל על סירובו של רבי יהושע לקבל את פסק הסנהדרין שתפילת ערבית היא תפילת חובה גרמה להדחתו של רבן גמליאל מן הנשיאות (שם). על פי הבבלי, המשנה בראש הפרק מאמצת את גישתו של רבי יהושע:

תפילת השחר, עד חצות.

רבי יהודה אומר, עד ארבע שעות.

תפילת המנחה עד הערב.

רבי יהודה אומר, עד פלג המנחה.

תפילת הערב אין לה קבע.

ושל מוספין כל היום.

(רבי יהודה אומר, עד שבע שעות).

(ברכות ד, א)

תפילת הערב אין לה קבע.

מאי אין לה קבע?

אילימא דאי בעי מצלי כוליה ליליא -

ליתני תפילת הערב כל הלילה! אלא מאי אין לה קבע?

כמאן דאמר: תפילת ערבית רשות.

דאמר רב יהודה אמר שמואל: תפילת ערבית, רבן גמליאל אומר: חובה, רבי יהושע אומר: רשות.

(בבלי, ברכות כז ע"ב)

הפסקה של המשנה העוסקת בתפילת ערבית שונה מהפסקאות העוסקות בשלוש התפילות האחרות. בכל שאר התפילות רבי יהודה חולק על הזמן שקבע תנא קמא, ואילו על זמן תפילת ערבית לא מובא כל ויכוח. יתר על כן, בתפילות אחרות מוגדר לתפילה זמן מסוים ואילו בתפילת ערבית, כפי שהבבלי מציין, אין הגדרת זמן, והמשנה מסתפקת בביטוי "אין לה קבע".

המילה "קבע" מופיעה בפרקנו פעמיים. בדבריו של רבי אליעזר הגדול היא מופיעה במשמעות שלילית "העושה תפילתו קבע אין תפילתו תחנונים". מכך אפשר להסיק ש"אין לה קבע" אינה רק "קולא" הנוגעת לזמן תפילת ערבית, אלא שהיעדר הקביעות משקף גם ערך רוחני חיובי המאפשר תפילה של תחנונים. [viii] לפי הגר"א ("שנות אליהו" על המשנה) "אין לה קבע" משמעו ש"אין לה זמן לעצמה" ולכן אפשר להתפלל אותה כל זמן שאין תפילה אחרת, כלומר זמנה של תפילת ערבית החל מסוף זמן מנחה ועד תחילת זמן שחרית. [viii]

אם כן, כבר המשנה הראשונה של הפרק מלמדת אותנו שישנם שני סוגי תפילות: (א) התפילות הקבועות, שחרית ומנחה, אשר מעוצבות על פי עבודת התמיד של בית המקדש החרב ואשר האדם מתפלל אותן מתוך מחויבות ובזמנים קבועים, "את הכבש האחד תעשה בבוקר ואת הכבש השני תעשה בין הערביים" (במדבר כ"ח, ד). (ב) התפילה הזורמת, תפילת ערבית, אשר באה מתוך דחף ורצון פנימיים ואשר אין לה זמן מוגדר, ולדעת ר' יהושע היא אף נאמרת מבחירה.

[i] פליישר, תפילה, עמ' 397-441.

[ii] על פי המחלוקת בין הברייתות בברכות כא ע"ב.

[iii] שלא כמו בירושלמי, כאן הכוונה להוספה על הנוסח הקיים ולא לתפילה חדשה לגמרי.

[iv] הוכחה לכיוון זה מופיעה בכתב יד קויפמן של המשנה:

"ר' יהושע אומר: המהלך במקום סכנה מתפלל תפלה קצרה מעין שמונה עשרה ואומר הושיענו ה'..."

התפילה המקוצרת היא 'תפלה קצרה מעין שמונה עשרה', ומכאן ש'מעין שמונה עשרה' הרגיל אינה התפילה המקוצרת בעצמה - יש מעין שמונה עשרה, ויש קצרה מעין שמונה עשרה.

[v] נראה שכך פירש רב את רבי יהושע: "מאי מעין שמונה עשרה? רב אמר: מעין כל ברכה וברכה" (בבלי, ברכות כט ע"א) שמואל סובר שמעין שמונה עשרה היא תפילת 'הבינו'. שיטת שמואל תוכל להתאים לרבי עקיבא הרואה את מעין שמונה עשרה כבדיעבד, מיועד לאדם שאינו מסוגל להתפלל את התפילה הארוכה, אבל קשה לראות אותה כפרשנות לרבי יהושע ולראות ב'הבינו' תחליף לכתחילה לשמונה עשרה.

[vi] על הזיקה שבין משנת נחזיה בן הקנה בברכות למשנה באבות עמד רוזנסון, ארבעה ראשי שנים, עמ' 63. כמו כן הוא מציין (שם, עמ' 62) את משמעות המשנה באשר לשאלת היחס שבין תורה לתפילה.

[vii] לאחרונה ראיתי שכבר עמד על פירוש זה הרב אברהם וולפיש, הוראת המשנה, עמ' מא-מה.

[viii] ראה תוספתא, ברכות ג, ה (מהדורת ליברמן עמ' 12): "כשם שנתנה תורה קבע לקרית שמע כך נתנו חכמים לתפילה מפני מה אמרו תפלת השחר עד חצות..." בתוספתא מדויק כמו הגר"א ש"אין קבע" פירושו שאין זמן.